

WITOLD CHMIELEWSKI
Akademia Ignatianum
w Krakowie

DOI: 10.17460/2017.3_4.02

DZIAŁALNOŚĆ FUNDUSZU KULTURY NARODOWEJ NA OBCZYŻNIE W LATACH 1939–1947

Z inicjatywą otoczenia opieką finansową ludzi nauki i kultury, którzy znaleźli się w czasie drugiej wojny światowej na terenie Rumunii, wystąpił jesienią 1939 r. w Bukareszcie Adam Vetulani. W swej koncepcji nawiązywał on do działalności istniejącego od 1928 r. w Warszawie Funduszu Kultury Narodowej. Postulat powołania FKN na uchodźstwie wysunął na posiedzeniu Komitetu Obywatelskiego w Rumunii¹. Podobna myśl pojawiła się w tym samym czasie w decyzyjnych kręgach rządu polskiego we Francji. Główną rolę w jej urzeczywistnieniu odegrał prof. Stanisław Kot. Jak twierdzi prof. Tadeusz Sulimirski, organizator polskiej nauki i szkolnictwa na uchodźstwie w czasie drugiej wojny światowej, FKN rozpoczął działalność w październiku 1939 r. we Francji², a oficjalnie został powołany do życia w ramach struktury organizacyjnej Prezydium Rady Ministrów 10 stycznia 1940 r.³ Po utworzeniu (pod kierownictwem Stanisława Kota) Ministerstwa Spraw Wewnętrznych FKN wszedł w skład tego resortu, a od września 1943 r. jego działalność została przeniesiona do nowo powstałego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, którym kierował minister ks. dr Zygmunt Kaczyński, a następnie, jako kierownik tego resortu, prof. Władysław Folkierski. Po cofnięciu uznania rządowi polskiemu na uchodźstwie przez Wielką Brytanię i inne państwa w lipcu 1945 r. zasiłki FKN przyznawane były w niektórych wypadkach jeszcze do końca 1946 r. przez *The Interim Treasury Committee for Polish Questions* (Tymczasowy Komitet Skarbu dla Spraw Polskich), a właściwie

¹ A. Vetulani, *Poza płomieniami wojny. Internowani w Szwajcarii 1940–1945*, Warszawa, Wydawnictwo MON, 1976, s. 271–272; R. Dutkova, *Jan Hulewicz, uczoney i pedagog*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1982, nr 3–4, s. 226.

² T. Sulimirski, *Fundusz Kultury Narodowej*, „Nauka Polska na Obczyźnie 1939–1960”, 1961, z. 3, s. 53.

³ M. Hulas, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa, Instytut Historii PAN, 1996, s. 157.

przez kierowany przez prof. Tadeusza Sulimirskiego *Educational Branch of the ITC* (Dział Oświaty) tej brytyjskiej instytucji⁴.

Cele i zakres działania FKN początkowo nie były precyzyjnie sformułowane. Jego ogólnym zadaniem było wspieranie finansowe działalności naukowej i artystycznej polskich intelektualistów w kraju i za granicą⁵. W podobny sposób zadania te określa jeden z ważniejszych dokumentów rządowych z 1943 r., w którym zapisano, że obok udzielania pomocy polskim studentom na obczyźnie *Fundusz Kultury Narodowej ma za zadanie otaczać [...] opieką naszych uczonych, literatów i artystów oraz zbierać materiały do rekonstrukcji szkolnictwa wyższego w Polsce*⁶. Z biegiem lat zakres jego działań ulegał rozszerzeniu terytorialnemu oraz tematycznemu i obejmował dodatkowo finansowanie towarzystw naukowych i wydawnictw, rejestrację strat wśród ludzi nauki i kultury, ratowanie zabytków i dóbr kultury, a także gromadzenie książek przeznaczonych dla polskich bibliotek po wojnie.

Na samym początku działalnością FKN kierował prof. Kazimierz Wodzicki, który w 1940 r. wyjechał do Nowej Zelandii, głównie w celach naukowych, a ponadto pełnił tam również funkcję konsula generalnego RP⁷. Po nim kierownictwo Funduszu objął historyk oświaty i nauki, doc. dr hab. Jan Hulewicz z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, związany z prof. Stanisławem Kotem⁸. Na obczyźnie dał się poznać jako organizator polskiego życia naukowego, oświatowego i kulturalnego⁹.

Po powrocie w 1945 r. Jana Hulewicza do Polski działalnością FKN w końcowym okresie istnienia tej instytucji kierował doc. dr hab. Uniwersytetu Jagiellońskiego Marian Książkiewicz¹⁰. Obsada kadrowa FKN była szczupła. W londyńskiej centrali, oprócz Hulewicza i Książkiewicza, początkowo stale pracowali: Maria Telezówna, Paweł Siudak i Maria Danilewicz¹¹. W późniejszym czasie liczba osób zatrudnionych w tej instytucji ulegała zmianom. Na początku działalności najwięcej uwagi poświęcono udzielaniu indywidualnych zasiłków finansowych na

⁴ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Londynie (dalej: MWRiOP), sygn. A. 19. II/36, Pismo M. Książkiewicza z 27 sierpnia 1945 r. do E. Urbańskiego w sprawie przyznania zasiłku; T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 50–51.

⁵ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 50.

⁶ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół: Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie, sygn. 4, k. Z. Szydłowski, *Referat generalny dotyczący budżetu na rok 1943. Dla użytku Rządu i członków Rady Narodowej*, k. 173.

⁷ M. Hulaś, *Goście...*, s. 157.

⁸ R. Dutkova, *Jan Hulewicz...*, s. 222–234.

⁹ W. Chmielewski, *Przygotowanie kadr oświatowych na uchodźstwie w latach 1941–1948*, „Monografie z Dziejów Oświaty” 2013, t. XLIII, passim.

¹⁰ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 50.

¹¹ M. Danilewicz-Zielińska, *O Janie Hulewicu*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rocznik 1980–81. I Drugiej Serii Ogólnego Zbioru”, Londyn 1982, s. 12; W. Chmielewski, *Przygotowanie...*, s. 21.

obczyźnie i wysyłaniu paczek do kraju¹². Celem realizacji tych trudnych zadań utworzono placówki FKN poza Wielką Brytanią, w krajach neutralnych, z których można było wysyłać do Polski żywność i odzież z uwzględnieniem pewnych reguł konspiracyjnych, aby nie narażać odbiorców przesyłek na prześladowania ze strony okupanta. Udzielana pomoc realizowana była często pod szyldem instytucji czy organizacji społecznych, np. Czerwonego Krzyża, czy Czerwonego Półksiężycy. Niejednokrotnie też jako nadawców podawano osoby fikcyjne¹³.

Pierwsza możliwość uruchomienia placówki FKN pojawiła się we wrześniu 1940 r. w Lizbonie, gdzie w ramach działalności biura pośrednictwa pomagającego w poszukiwaniu zaginionych rodzin, a w późniejszym czasie poprzez Polski Czerwony Krzyż i osoby prywatne, wysyłano paczki żywnościowe na adresy twórców kultury i ludzi nauki w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, do profesorów lwowskich i wileńskich, także intelektualistów czasowo przebywających w Afryce Środkowo-Wschodniej i Południowej, Ameryce Północnej i Południowej i w Azji (Iran, Indie, a później Bliski Wschód). Paczki te zawierały głównie herbatę, kawę, kakao, miód, sardynki, tłuszcze, bekon, pięcio- i dziesięciokilogramowe bańki z oliwą oraz różnego rodzaju mydła. Akcją ofiarnie kierowała z Portugalii Pia Popiel przy pomocy Adama Zielińskiego, Tadeusza Nowaka, a w okresie późniejszym przy dużym zaangażowaniu Stefan Rogozińskiego-Murka, kierownika placówki łączności z krajem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych rządu RP. W przełamywaniu różnych trudności formalno-prawnych i organizacyjnych w wysyłaniu paczek pomagał delegat Rady Polonii Amerykańskiej w stolicy Portugalii Franciszek Piskorski¹⁴.

Od 17 grudnia 1941 r. przystąpiono do wysyłania paczek do Polski ze Sztokholmu. Zakrojoną na szeroką skalę inicjatywę humanitarną rządu emigracyjnego w stolicy Szwecji zainicjowali Przemysław Kowalewski z Ministerstwa Opieki Społecznej, Maurycy Karniol z PPS i Mieczysław Thugutt z ramienia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Z początkiem 1942 r. kierownictwo nad całością akcji paczkowej przejął M. Thugutt. Ze Sztokholmu wysyłano do kraju towary pochodzące m.in. ze Stanów Zjednoczonych. J. Hulewicz wspomina: *W Szwecji pod pokrywką życzliwego Czerwonego Krzyża udało się zorganizować nie tylko wysyłkę większych paczek sardynek, ale i co ważniejsze obuwia i odzieży. Przez pewien czas groziło, że wysyłka ta ulegnie zupełnemu zahamowaniu z powodu protestów Anglików krzywo patrzących na powstające w ten sposób oka blokady żywnościowej kontynentu. Ale interwencja rządu u kompetentnych czynników brytyjskich i wymowne przedstawienie potrzeb palących kraju przez niektórych*

¹² M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Wrocław, Zakład Narodowy im Ossolińskich, 1992, s. 80.

¹³ J. Hulewicz, *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939–1945 oraz za rok akademicki 1945. Kraków 1946, str. 122. Redaktor Henryk Barycz*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1, s. 181.

¹⁴ J. Hulewicz, *Działalność Funduszu Kultury Narodowej w dziedzinie pomocy dla kraju (1940–1945)*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria A, 1968, z. 12, s. 337–349; M. Danilewicz-Zielińska, *O Janie Hulewiczu...*, s. 12–13.

kurierów u najwyższych czynników amerykańskich potrafiły przełamać te trudności. Dzięki temu od roku 1942 aż do chwili powstania walk niemiecko-rosyjskich w roku 1944 na terytorium Polski płynął nieprzerwany strumień przesyłek paczkowych ze Szwecji¹⁵. [pisownia i interpunkcja cytatów oryginalne – red.].

Z uwagi na kwestię zaopatrywania odbiorców krajowych w odzież, której tak bardzo brakowało w okupowanym kraju, FKN przywiązywał dużą wagę do systematyczności szwedzkiej akcji. Skuteczne realizowanie zadania wymagało precyzyjnego określenia adresatów, a także odpowiedniego dostosowania rozmiarów odzieży i butów do konkretnych odbiorców. Pierwsze paczki ze Sztokholmu zawierały: 7 pudełek sardynek, jedno pudełko pasztetu, kilo marmolady pomarańczowej, 1/2 kg karmelków, a z odzieży – dwie sztuki wełnianej bielizny, para wełnianych rękawiczek, para obuwia, para wełnianych pończoch lub skarpet¹⁶.

Kolejnym ważnym miejscem wysyłania paczek do Polski była stolica Turcji. Przesyłki wychodzące z Ankary zawierały produkty z Bliskiego Wschodu – owoce południowe, niekiedy tytoń. Głównym organizatorem akcji pomocowej FKN był adwokat Jerzy Kurcjuś, który kierował w tym mieście placówką Ministerstwa Spraw Wewnętrznych rządu polskiego na uchodźstwie. Stosowane metody pracy podobne były do działań podejmowanych przez dwa poprzednie ośrodki wysyłkowe, a zwłaszcza lizboński. Na gruncie tureckim korzystano z pomocy Czerwonego Półksiężycy. Pieniądze potrzebne na zakup produktów przekazywano z Londynu do Ankary kanałami Ministerstwa Spraw Wojskowych (od 19 listopada 1942 r. Ministerstwa Obrony Narodowej)¹⁷.

Celem zachowania pełnej kontroli nad szeroko zakrojoną akcją wysyłkową FKN oczekiwał nadsyłania przez beneficjentów potwierdzeń otrzymanych paczek. Potwierdzenia takie w formie oświadczeń, podziękowań i listów licznie napływały do Londynu, gdzie przechowywane są do dnia dzisiejszego w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen Sikorskiego w Londynie. Tylko w grudniu 1942 r. napłynęło 221 takich potwierdzeń do Sztokholmu¹⁸. Korespondencja ta była dla Polaków na Wyspach Brytyjskich (czy też w innych krajach, wolnych od niemieckiej okupacji) niejednokrotnie jedynym źródłem wiedzy o bliskich osobach w kraju. Miało to poważne znaczenie w utrzymywaniu kontaktów między członkami rodzin, które rozłączyła wojna.

W akcji wysyłkowej problemem trudnym do rozwiązania było ustalenie osób najbardziej potrzebujących pomocy i pozyskanie adresów aktualnego miejsca ich

¹⁵ Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: BN PAU i PAN), Zbiory specjalne, sygn. 10292, J. Hulewicz, *Fragmenty maszynopisu dotyczącego Funduszu Kultury Narodowej i jego działalności podczas okupacji*. Problem przełamania brytyjskiej blokady zaopatrzenia w żywność i inne towary kontynentu europejskiego przez Wielką Brytanię występował także przy wysyłaniu paczek z Lizbony, por. J. Hulewicz, *Działalność...*, s. 346.

¹⁶ J. Hulewicz, *Działalność...*, s. 351

¹⁷ BN PAU i PAN, Zbiory specjalne, sygn. 10292, J. Hulewicz, *Fragmenty maszynopisu...*; J. Hulewicz, *Działalność...*, s. 358.

¹⁸ J. Hulewicz, *Działalność...*, s. 355.

przebywania. Ta ostatnia kwestia w szczególności dotyczyła profesorów i twórców kultury ze Lwowa, Wilna i Poznania – miast, które znalazły się poza Generalnym Gubernatorstwem. Pomocne tu były dawne kontakty, przedwojenne spisy uczonych, książki telefoniczne, korespondencja rodzinna pomiędzy osobami przebywającymi w kraju i na uchodźstwie, raporty Delegatury Rządu RP na Kraj i aktualne informacje, będące w posiadaniu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (w istocie instytucji łączności z krajem)¹⁹.

Wśród odbiorców paczek byli m.in. intelektualiści z dawnego środowiska lwowskiego: Eugeniusz Artwiński, Franciszek Bujak, Jan Czekanowski, Stanisław Kulczyński, Stanisław Lempicki, Bogdan Suchodolski i Rudolf Weigil. Spośród profesorów wileńskich przesyłki otrzymywali m.in.: Władysław Dziewulski, Konrad Górski, Iwo Jaworski, Witold Małkowski, Kornel Michejda, Józef Otto, Tadeusz Pawlas, Ludomir Śledziński. Wiele przesyłek docierało nawet do polskich profesorów przebywających w niemieckich obozach koncentracyjnych, np. w Buchenwaldzie (Zygmunt Zaleski), Dachau (Kazimierz Drewnowski), Gross-Rosen (Mieczysław Michałowski), Leitmeritz (Stanisław Poniąkowski), czy też będących na robotach w Berlinie (Natalia Gąsiorowska-Grabowska)²⁰. Cztery paczki wysłano do stalagu IV w Torgau i innych specjalnie oznaczonych miejsc. Otrzymali je Tadeusz Łaz, Jerzy Mazurek, Józef Spindel i Józef Wolowik²¹. Sto jeden paczek wysłano pod koniec wojny Polakom przebywającym w obozach koncentracyjnych i na robotach w różnych regionach Niemiec i Austrii²².

Do kraju wysyłano też w znacznych ilościach paczki do mniej znanych osób. Lista beneficjentów umieszczonych na liście nr 74 z 1944 r., do których wysłano w jednej paczce płaszcz, parę bucików i dwie pary pończoch, obejmowała 26 osób. Zamieszkiwali oni w Krakowie, Warszawie, Grodzisku Mazowieckim, Poznaniu, Siedlcach, Tarnowie, Choszczówce koło Warszawy, Zalesiu Górnym koło Warszawy i Tarnowie²³. Pod koniec 1944 r. wysłano 7 paczek dla dzieci zamieszkałych w Poznaniu, Gnieźnie, Pruszkowie, Grodzisku Mazowieckim i Bregenz w Austrii²⁴.

Akcja indywidualnego wspierania materialnego przez FKN polskich intelektualistów w kraju i na obczyźnie (w różnych częściach świata) zaczynała się od skromnej liczby około 30 osób, a zakończyła na ponad trzech tysiącach beneficjentów w kraju i co najmniej kilkuset na obczyźnie²⁵. Wielu intelektualistów, zwłaszcza w Wielkiej Brytanii, bezpośrednio zwracało się do FKN o wsparcie finansowe. Niektórzy prosili o to osobiście Jana Hulewicza, Stanisława Kota, wicepremiera Stanisława Mikołajczyka, ks. Zygmunta Kaczyńskiego czy też inne

¹⁹ J. Hulewicz, *Działalność...*, s. 338.

²⁰ Tamże, s. 358.

²¹ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/45, *Lista Nr 12/45. Jeniecka, 27 I [19]45*.

²² Tamże, *Lista Nr. II/45, 27 I 1944*.

²³ Tamże, sygn. A. 19. II/45, *Lista N° 74 [...]*

²⁴ Tamże, *Lista Nr 188/44, Londyn, 18 listopada 1944 r.*

²⁵ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 53.

osoby związane z polskim rządem na obczyźnie. Wysokość zapomogi finansowej udzielana osobom przebywającym za granicą wynosiła przeważnie od £5 do £25 miesięcznie (lub ich równowartość w walucie lokalnej, np. na Bliskim i Środkowym Wschodzie), a czasami sięgała £30. Jedni otrzymywali zapomogi jednorazowe, inni byli natomiast stałymi ich odbiorcami. Zasiłki miały charakter zróżnicowany pod względem wysokości kwoty i częstotliwości jej przydzielania, a także poufny. Chodziło o to, aby nie wywoływać niepotrzebnych sporów i waśni wśród obdarowywanych. Osoby, które pobierały wynagrodzenie z polskich, publicznych środków finansowych na uchodźstwie, nie miały prawa do zasiłku FKN. W Wielkiej Brytanii zasiłki finansowe uzyskali, m.in.: Maria Geisiew, Henryk Gotlib, Gustaw Herling-Grudziński, Józef Japa, Zbigniew Jordan, Antoni Jurasz, Maria Kolasa, Jan Konopnicki, Stefan Kossak, Marian Kukiel, Zygmunt Kukulski, Maria Kuncewiczowa, Maria Pawlikowska-Jasnorzewska, Jerzy Pietrkiewicz, Leon Radziwonowicz, Maria Skalińska, Antoni Słonimski, Wiesław Strzałkowski, Bolesław Szmidt, Antoni Wójcicki, a także wielu studentów. Jedną z zachowanych list beneficjentów FKN na uchodźstwie liczy 23 strony rękopisu²⁶.

W Stanach Zjednoczonych w 1943 r. zasiłki otrzymywali: Antoni Cwojdzkiński, Zenon Kosidowski, Manfred Kridl, Oskar Lange, Jan Lechoń, Wacław Lednicki, Teodor Parnicki, Julian Tuwim, Kazimierz Wierzyński i Józef Wittlin. Odbiorcą zasiłków FKN w Ameryce Południowej był Michał Choromański²⁷.

Na znaczną skalę pomocy finansowej udzielano także uchodźcom, którym udało się opuścić Związek Sowiecki drogą morską przez Morze Kaspijskie. Tylko w sierpniu, wrześniu i październiku 1942 r. w Iranie minister prof. Stanisław Kot, przedstawiciel rządu polskiego na Bliski Wschód, ze środków FKN udzielił wsparcia polskim uchodźcom na kwotę równą £156, w październiku i grudniu 1942 r. w Iraku – na równowartość £40, w grudniu 1942 r., styczniu i lutym 1943 r. w Palestynie na kwotę £1398 palestyńskich, a w marcu 1943 r. w Egipcie w wysokości £20²⁸.

Ponadto dodatkowo Stanisław Kot od grudnia 1942 r. do lutego 1943 r. wypłacił £P.282 [£P. – funt palestyński – red.] najbardziej potrzebującym polskim intelektualistom w Iranie, Iraku, Palestynie i Egipcie²⁹. Zasiłki w Jerozolimie otrzymali m.in.: 22 XII 1942 r. Łukasz Kurdybacha – £P.10 (tytułem pokrycia kosztów sanatorium), 8 I 1943 r. Stanisław Swianiewicz – £P.32,5 (*na poprawę zębów*), 19 I 1943 r. prof. Kazimierz Rouppert – £P.15, 27 I 1943 r. Roman Brandstaetter – £P.20, 13 II 1943 r. – £P.10, 13 II 1943 r. Melchior Wańkiewicz – £P.30, Władysław Broniewski – £P.10. Prof. Stanisław Kościałkowski otrzymał 12 X 1942 r. zapomogę w walucie perskiej w Teheranie³⁰. Podobne kwoty uzyskali

²⁶ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/33. Listy odbiorców zasiłków FKN, posiadające wewnętrzną numerację stron: 1–23.

²⁷ M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice...*, s. 82–83.

²⁸ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/28, *Kwoty podjęte przez prof. [Stanisława] Kota na potrzeby FKN*.

²⁹ Tamże, *Kwit*, 31 sierpnia 1943 r.

³⁰ Tamże, *Fundusz Kultury Narodowej – Jerozolima*.

w tym czasie na Bliskim Wschodzie w ramach FKN z rąk ministra Stanisława Kota także Ludwika Biesiadowska, Zdzisław Broncel, Leon Koczy, Maria Petry-Radwańska i Halina Pilichowska³¹.

W kilku następnych miesiącach 1943 r. przydział zasiłków dla polskich intelektualistów na Bliskim Wschodzie miał charakter stały i dosyć ujednolicony. Informacje szczegółowe zawiera tabela nr 1.

Tabela nr 1

Zasiłki stałe FKN przyznane polskim intelektualistom przebywającym na Bliskim Wschodzie między marcem, a czerwcem 1943 r.

Imię i nazwisko	Zasiłki miesięczne (w funtach palestyńskich)			
	marzec	kwiecień	maj	czerwiec
Vila Rouppert	10	10	10	10
Roman Brandstaetter	10	10	10	10
Egga van Haardt	12	12	12	12
Mira Hamermesz	12	12	12	12
Stefan Krupko	12	12	12	12
Kazimierz Rouppert	15	15	15	15
Leon Koczy	15	15	15	15
Adam Bursa	15	15	15	15
Cezaria Jędrzejewiczowa	15	15	15	15
Wlastimil Hofman	15	15	15	15
Tadeusz Terlecki	15	15	15	15
Zofia Wieronska	15	15	15	15
Maria Radwańska	15	15	15	15
Melchior Wańkiewicz	15	15	15	25
Stacja Biologiczna w Tel Awiwie	27	27	27	27
Razem	233	233	233	243

Źródło: IPMS, Min. WRiOP, sygn. A. 19. II/37, *Sprawozdanie kasowe*.

Z tabeli nr 1 wynika, że w analizowanym okresie stałych zasiłków przyznano na łączną kwotę £P.942. Spis osób otrzymujących je sporządzano nie w kolejności alfabetycznej, a według pilnych potrzeb, wynikających z sytuacji zdrowotnej i materialnej poszczególnych beneficjentów. Ponadto kilka osób otrzymało w tym czasie zasiłki, jak to określano, „dorywcze”. Uzyskali je: Stanisław Merczyński – £P.39, Wojtecki Wasilewski – £P.45, Antoni Krzewina – £P.20 i Zygmunt Kowalewski – £P.40³².

Ważnym i obszernym działem pracy FKN było subwencjonowanie instytucji i towarzystw naukowych, prasy i wydawnictw oraz indywidualnych prac badawczych. Wspierano Polski Wydział Lekarski w Edynburgu, Polską Szkołę Architektury w Liverpoolu, Polski Wydział Prawa w Oksfordzie³³. Pomocy finansowej udzielono Zrzeszeniu Profesorów i Docentów Polskich Szkół Akademickich w Wielkiej Brytanii, na wydawanie (w języku angielskim) czasopisma „Polish Science and Learning”. Podobnie Stowarzyszenie Ekonomistów Polskich w Zjednoczonym Królestwie wydawało ze środków FKN „Ekonomistę Polskiego”, a Sto-

³¹ M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice...*, s. 84.

³² IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/37, *Sprawozdanie kasowe*.

³³ M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice...*, s. 82.

warzystwie Techników Polskich w Wielkiej Brytanii redagowało „Biuletyn”. Towarzystwo Studiów Irańskich w Teheranie dzięki wsparciu FKN publikowało „Studia Irańskie” i przygotowywało prace naukowe w zakresie orientalistyki oraz szerzyło wiedzę o Polsce na Bliskim Wschodzie³⁴. Z kolei Biuro Studiów Centrum Informacji na Bliskim Wschodzie dzięki miesięcznym dotacjom w wysokości £P.205 (jedna trzecia swojego budżetu) mogło rozwinąć dynamiczną działalność o charakterze popularnonaukowym³⁵. W Qizil-Ribat w dniu 1 stycznia 1943 r. Stanisław Kot przeznaczył jednorazowo pewną kwotę pieniędzy na potrzeby teatru polowego 6. Dywizji Piechoty³⁶. W dniu 19 I 1943 r. Koło Przyrodników im. Mikołaja Kopernika w Palestynie otrzymało na swoją działalność £P.20³⁷.

Systematyczne dotacje na terenie Wielkiej Brytanii pobierała m.in. polska YMCA, PEN Club³⁸, pracownia malarska Henryka Gotliba, Stowarzyszenie Prawników w Wielkiej Brytanii, Zrzeszenie Studentów Polskich w Wielkiej Brytanii i Zrzeszenie Studentów Polaków w Cambridge³⁹. FKN, poprzez prof. Władysława Folkierskiego, kierownika MWRiOP, podjął starania na rzecz przekazania przez Ministerstwo Skarbu £300 na utrzymanie Biblioteki Polskiej PAU w Rzymie w drugim półroczu 1945 r.⁴⁰ Subwencja była tym bardziej potrzebna, że istniała realna groźba utrata Biblioteki na rzecz rządu warszawskiego⁴¹.

FKN udzielał też wielokrotnie zasiłków dr. Ludwikowi Sternbachowi z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, przebywającemu w Bombaju, na rozwijanie działalności naukowej w Indiach⁴² i udział – wraz z całą polską delegacją – w Kongresie Historii Indii pod koniec 1943 r.⁴³ Przyznał stypendium w wysokości £15 miesięcznie na okres pół roku na indywidualne badania naukowe Władysława Donigniewicza w zakresie oświaty dorosłych. Badania prowadzono

³⁴ IPMS, MWRiOP, A. 19. II/37, Pismo FKN z 3 lipca 1943 r. do Ministerstwa Informacji i Dokumentacji w Londynie informujące o przyznaniu środków finansowych dla Biura Studiów, tamże, sygn. A. 19. II/123, *Budżet na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1945 r.*

³⁵ Tamże, A. 19. II/37, Pismo FKN z 3 lipca 1943 r. do Ministerstwa Informacji i Dokumentacji w Londynie informujące o przyznaniu środków finansowych dla Biura Studiów.

³⁶ Tamże, sygn. A. 19. II/28, Pokwitowanie otrzymanej sumy przez szefa Sztabu 6. Dywizji Piechoty majora dyplomowanego B. Lewińskiego.

³⁷ Tamże, sygn. A. 19. II/98, *Fundusz Kultury Narodowej – Jerozolima.*

³⁸ Tamże, sygn. A. 19. II/33, Listy beneficjentów FKN, posiadające wewnętrzną numerację stron 1–23.

³⁹ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 58.

⁴⁰ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/35, Pismo W. Folkierskiego z 5 lipca 1945 r. do Ministerstwa Skarbu w Londynie w sprawie wyasygnowania £300 dla Biblioteki Polskiej PAU w Rzymie. W. Folkierski był wówczas kierownikiem MWRiOP rządu polskiego w Londynie.

⁴¹ Tamże, Pismo E. Lelesza z kwietnia 1945 r. do W. Folkierskiego w sprawie Biblioteki Polskiej PAU w Rzymie. Prof. Edmund Lelesz pisał: *Zrzeszenie Rzymskie Profesorów i Docentów Polskich Szkół Akademickich uważa za swój obowiązek przestać niezwłocznie Panu Ministrowi opinię o sytuacji w jakiej znajduje się Biblioteka Polska PAU w Rzymie. Funkcjonowanie Biblioteki jest niezadawalające o czym jak nam wiadomo, Pan Minister był już dawniej szczegółowo poinformowany. Ponadto w związku z obecną sytuacją polityczną grozi niebezpieczeństwo utraty tej placówki dla nauki polskiej.* [interpunkcja zgodna z oryginałem – red.]

⁴² Tamże, Pismo L. Sternbacha z 1 listopada 1944 r. do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Londynie w sprawie przyznania zasiłku naukowego na rok 1945 w wysokości £15 miesięcznie.

⁴³ Tamże, Pismo Z. Kaczyńskiego z 9 września 1943 r. do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie w sprawie sfinansowania przez FKN udziału Polaków w Kongresie Historii Indii.

na terenie Szkocji i Anglii⁴⁴. Przydzielił także stypendia na okres 3–4 miesięcy na badania pedagogiczne nad szkolnictwem brytyjskim prowadzone przez Antoniego Wójcickiego, Zygmunta Kukulskiego i Jana Konopnickiego. Zamierzano rozszerzyć zasięg i tematykę badań pedagogicznych, ale nie pojawili się w tym czasie chętni do realizacji tego zadania⁴⁵.

FKN opublikował w PEN Clubie pracę zbiorową *Wielka Brytania – kraj, ustrój, kultura* oraz obszerne dzieło Adama Ordęgi (Jana Hulewicza) i Tymona Terleckiego *Straty kultury polskiej* t. I, II (Glasgow, Książnica Polska, 1945). Ta ostatnia pozycja wydawnicza opracowana została w znacznej mierze na podstawie kartoteki prowadzonej przez J. Hulewicza, w której zapisywano straty kultury polskiej w ludziach, dziełach artystycznych i literackich. Rezultaty ustaleń publikowano częściowo we wspomnianym wcześniej „Polish Science and Learning” oraz w wychodzącym w Polskim Instytucie w Nowym Jorku „Bulletin of the Polish Institute of Arts in America”⁴⁶.

W grudniu 1942 r. o pomoc finansową zwróciła się do FKN redakcja polskiego „Czasopisma Lekarskiego” w Tel Awiwie. Pismo miało charakter naukowy. Na swoich łamach zamieszczało artykuły polskich lekarzy, a także popularyzowało najnowsze osiągnięcia uczonych zagranicznych⁴⁷.

Już we wczesnej fazie działania FKN z inicjatywy J. Hulewicza rozpoczęto kompletowanie księgozbioru z myślą o przekazaniu go po zakończeniu wojny bibliotekom krajowym⁴⁸. Akcję prowadzono w dwóch kierunkach: *gromadzenia książek i czasopism a) polskich i Polski dotyczących, b) naukowych angielskich dla Biblioteki Narodowej i bibliotek uniwersyteckich w Kraju. Po zakończeniu działań wojennych w latach 1945–50 za pośrednictwem Foreign Office’u przekazano do Warszawy 19.310 dzieł naukowych i polonistów wojennych oraz duży zbiór czasopism. Losy tych transportów są nieznane a pogłoski o ich zmagazynowaniu w pomarańczarni w Łazienkach i przekazaniu na makulaturę czy spaleniu wydają się bardzo prawdopodobne*⁴⁹.

FKN dysponował określonymi środkami na wspieranie działalności lektoratów języka polskiego na uniwersytetach w różnych państwach. Jak wynika z jednej z wersji przygotowanego budżetu rządu RP na 1944 r., dla uniwersytetu w Londynie przewidywano £250, w Glasgow – £500, w Birmingham – £600, a dla uczelni w St. Andrews – £400. Lektoraty języka polskiego w Szwecji miały

⁴⁴ Tamże, sygn. A. 19. II/31, Pismo W. Donigniewicza z 31 maja 1942 r. do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Londynie z prośbą o zatwierdzenie tematu badań.

⁴⁵ Tamże, Notatka J. Hulewicza z dnia 5 stycznia 1942 r.

⁴⁶ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 54.

⁴⁷ AAN, MWRIOP, sygn. A. 19. II/28, Pismo A. Laskiewicza i A. Wołyńskiego z 5 grudnia 1942 r. do S. Kota w sprawie przyznania zasiłku na opublikowanie pisma.

⁴⁸ M. Danilewicz, *Biblioteka Polska w Londynie*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1955, z. 1, s. 103; S. Portalski, *Zarys historii Stowarzyszenia Techników Polskich w Wielkiej Brytanii (Przyczynek do historii emigracji)*, Londyn, Stowarzyszenie Techników Polskich w Wielkiej Brytanii, 1995, s. 318.

⁴⁹ M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice...*, s. 84.

otrzymać £1200, Szwajcarii – £330, Chicago – £50 i w Meksyku – £200⁵⁰. Podobne kwoty zaplanowano na utrzymanie tych lektoratów w jednej z wersji budżetu na 1945 r. Ponadto postanowiono przeznaczyć po £40 dla lektoratów języka polskiego w Lille, Paryżu, Strasburgu, Lyonie, Marsylii i Tuluzie we Francji⁵¹.

Niezależnie od przekazywanych kwot lektoraty języka polskiego oraz biblioteki polskie w Paryżu, Rzymie i Nowym Jorku zaopatrywano także w niezbędną literaturę. Ich działalność miała szczególne znaczenie dla popularyzowania języka i kultury polskiej na świecie⁵². Przez około 4 lata FKN systematycznie przysyłał pozycje wydawnicze związane z narodową kulturą i nauką do biblioteki lektoratu języka polskiego Uniwersytetu w Birmingham na ręce lektorki dr Heleny Reybekiel⁵³. Finansował też studia studentów polskich i angielskich w zakresie nauki języka polskiego na tejże uczelni⁵⁴. Wyraził pozytywny stosunek do kwestii udzielenia pomocy finansowej angielskim studentom mającym uczyć się języka polskiego w Oksfordzie⁵⁵.

W marcu 1945 r. odpowiednio skompletowane zbiory książek wysłano do Zbigniewa Folejowskiego w Sztokholmie, J. Trypućko w Upsali, Klaudiusza Backvisa w Brukseli, Oskara Haleckiego w Nowym Jorku, ks. Augustyna Jakubisiaka w Paryżu i Józefa Michałowskiego w Rzymie⁵⁶. Oto książki wysłane do Zbigniewa Folejowskiego: Władysław Orkan, *W Roztokach*, Franciszek Zabłocki, *Sarmatyzm*, Eliza Orzeszkowa, *Cham*, Stanisław Wyspiański, *Warszawianka*, Maria Rodziewiczówna, *Lato leśnych ludzi*, Teodor Parnicki, *Srebrne orły*, t. I⁵⁷. Klaudiusz Backvis otrzymał zaś, m.in., następujące pozycje: Jan Karski, *Story of a Secret State*, Adam Vetulani, *Bibliographie des etudes scientifiques publiees en Suisse par les internes militaires polonais*. Do Brukseli wysyłano też wiele innych książek, jak również kolejne numery pisma „Polish Science and Learning”⁵⁸.

Kierownik Ministerstwa WRiOP W. Folkierski wspierał dr Marię Kosko, lektorkę języka polskiego na uniwersytecie w Lyonie w latach 1937–1945, w kwestii

⁵⁰ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/123, *Budżet na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1944 r.*

⁵¹ Tamże, *Budżet na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1945 r.*

⁵² M. Danilewicz-Zielińska, *Szkice...*, s. 82.

⁵³ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/36, Pismo J. Hulewicza z 2 stycznia 1940 r. do H. Reybekiel informujące o przyznaniu jej przez FKN zasiłku £10 miesięcznie i z podziękowaniem S. Kota za sprawozdanie z działalności lektoratu polskiego w Birmingham za rok akademicki 1939/40; tamże, Pismo J. Hulewicza z 26 maja 1944 r. do H. Reybekiel w sprawie przesłania przez FKN książek dla biblioteki lektoratu języka polskiego Uniwersytetu w Birmingham.

⁵⁴ Tamże, List I. E. Farell z 23 kwietnia 1944 r. do J. Hulewicza z podziękowaniem za opłacenie przez FKN jej nauki języka polskiego na Uniwersytecie w Birmingham.

⁵⁵ Tamże, Pismo J. Hulewicza z 23 lutego 1943 r. do H. Reybekiel, w którym została wyrażona zgoda na finansowanie przez FKN nauki języka polskiego w Oksfordzie.

⁵⁶ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/36, Pismo J. Hulewicza z 17 kwietnia 1945 r. do Ekspedytu Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie w sprawie wysłania paczek z książkami do typowanych osób.

⁵⁷ Tamże, sygn. A. 19. II/36, Pismo J. Hulewicza z 29 marca 1945 r. do Z. Folejowskiego w sprawie przesłanych przez FKN książek dla biblioteki lektoratu Uniwersytetu w Sztokholmie.

⁵⁸ Tamże, Pismo J. Hulewicza z 17 października 1944 r. do K. Backvisa, informujące adresata o kolejnej przesyłce książek i prasy.

podjęcia pracy na kontynencie północnoamerykańskim, zgodnie z jej kwalifikacjami naukowymi i doświadczeniem pedagogicznym⁵⁹.

FKN finansował też działalności Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Londyńskiego w wysokości £1000 rocznie⁶⁰. W początkach 1942 r. FKN popierał dążenia do utworzenia katedry slawistyki na uniwersytecie w Lund w Szwecji. Na przeszkodzie realizacji tej inicjatywy stał brak polskich językoznawców, którzy mogliby podjąć się trudu uruchomienia i prowadzenia katedry⁶¹. Również w tym samym roku podjęto kroki zmierzające do utworzenia lektoratu języka polskiego na Uniwersytecie w Coimbrze w Portugalii. Stanisław Mikołajczyk zadeklarował w imieniu FKN przeznaczenie miesięcznie na ten cel 3000 escudów i jednorazowo 10 000 escudów na zorganizowanie biblioteki lektoratu. Mikołajczyk zaproponował też na lektora Teodora Parnickiego, który w tym czasie pracował w Ambasadzie RP w Związku Sowieckim⁶². Odpowiednie kroki organizacyjne podjął J. Hulewicz, potwierdzając przydatność Parnickiego na proponowane stanowisko⁶³. Inicjatywa jednak nie została zrealizowana.

FKN roztaczał także opiekę nad Polakami – młodymi pracownikami naukowymi i szczególnie wyróżniającymi się studentami – pracującymi i studiującymi na uczelniach w Wielkiej Brytanii. W drugiej połowie 1943 r. z jego środków finansowych otrzymywało stypendia 115 osób, w tym 72 mieszkające w Wielkiej Brytanii, 17 w Stanach Zjednoczonych, 3 w Brazylii, 2 w Kanadzie i 21 ewakuowanych ze Związku Sowieckiego na Bliski Wschód⁶⁴. Udzielanie stypendiów przez FKN i MWRiOP osobom studiującym odbywało się w każdym roku akademickim na podstawie specjalnego kwestionariusza, świadectw egzaminacyjnych, poświadczenia uczęszczania na wykłady i ćwiczenia oraz aktualnego odkomenderowania (w przypadku osób służących w wojsku)⁶⁵.

W 1944 r. pomoc stałą w wysokości £15 miesięcznie planowano przyznać 75 osobom studiującym na angielskich wyższych uczelniach, zaś na stypendia dla 40 studentów żołnierzy w Szkocji zarezerwowano £1000. Na pomoce i badania naukowe dla studiujących przewidywano £2400⁶⁶. Planowano, że pomoc dla studiujących Polaków przybierze w 1945 r. znacznie większe rozmiary i w formie stałych stypendiów będzie wynosiła £14 000. Na jednorazowe zapomogi zamierzano przeznaczyć £2000, a na zakup książek i pomocy naukowych £1000. Więk-

⁵⁹ Tamże, Pismo W. Folkierskiego z 3 lipca 1945 r. do S. P. Mierzwy w sprawie zatrudnienia M. Kosko.

⁶⁰ Tamże, sygn. A. 19. II/31, Pismo Ambasady RP w Londynie z 18 stycznia 1943 r. do FKN w sprawie subwencjonowania Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Londyńskiego.

⁶¹ Tamże, sygn. A. 19. II/73, Pismo J. Hulewicza z 13 kwietnia 1942 r. do S. Strońskiego w sprawie uruchomienia katedry slawistyki w Coimbrze w Portugalii.

⁶² Tamże, Pismo S. Mikołajczyka z 28 maja 1942 r. do A. Zielińskiego w sprawie lektoratu języka polskiego w Coimbrze.

⁶³ Tamże, Pismo J. Hulewicza z 10 marca 1942 r. do A. Zielińskiego w sprawie lektoratu języka polskiego w Coimbrze.

⁶⁴ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 52.

⁶⁵ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/34, Kwestionariusz studenta ubiegającego się o stypendium.

⁶⁶ Tamże, sygn. A. 19. II/123, *Budżet na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1944 r.*

sze nieco kwoty pieniężne zamierzano przeznaczyć dla osób odkomenderowanych z wojska. Przewidywano, że na Bliskim Wschodzie i w Afryce stypendia (przebiegająco £10 miesięcznie) otrzyma 200 osób (razem £24 000 w roku). Tyle samo osób planowano otoczyć opieką na terenie Francji, z tym że pomoc dla jednego stypendysty – ze względu na znaczne koszty utrzymania i większe zaangażowanie w badaniach naukowych – miała wynosić tu od £15 do £25 miesięcznie (razem £36 000 w roku)⁶⁷.

Ambitne zamierzenia stypendialne na 1944 r. i 1945 r. nie zostały zrealizowane z uwagi na brak funduszy, a następnie ze względu na cofnięcie uznania rządowi polskiemu na uchodźstwie. Lista studentów z 19 grudnia 1944 r. obejmuje około 90 nazwisk osób przebywających w Anglii i Szkocji, głównie na uniwersytetach w St. Andrews, Glasgow, Dundee, Oksfordzie, Londynie i Cambridge. Otrzymywali oni miesięczne stypendia wypłacane w wysokości od £1 do £20. Stypendystami tymi byli: Bogumił Andrzejewski, Irena Arkin, Waldemar Bakalarski, Stanisław Bitner, Aleksander Boniewski, Michał Karol Bończa, J. Borgen, Ryszard Borzuchowski, Aleksander Brink, Helena Chłapowska, Aleksandra Chrobak, Antoni Cwalina, Stanisław Czuba, Mariusz Ćwieciakiewicz, Andrzej Dąbrowski, Kazimierz Dubiński, Zygmunt Dymant, Oskar Feldman, Roman Galewicz, Maria Garbolewska, Zygmunt Gąsiorowski, Sonia Goldhammer, Henryk Gołaszewski, K. Gorlas, Maria Grodzicka, Jan Gworek, Teresa Horodyńska, Stanisław Jankowski, Tadeusz Kanigowski, Jan Karwacki, K. Klinger, Leon Koplówicz, Wanda Korkiewicz, Witold Korkiewicz, Stanisław Kryński, Jan Kulesza, Waław Langiert, Nusyn Langwald, Lucjan Lewitter, Zdzisław Łempicki, Wanda Łotysz, Jan Łukasiewicz, Aleksander Majewski, Marian Maliński, Joachim Mandrysz, Franciszek Marciniak, Eugeniusz Matuszak, J. K. A. Mazur, Hanna Menelson, Maria Mniszek, Zbigniew Miller, Zbigniew Mojzesowicz, J. S. Mostowy, Adam Müller, Michał Myśków, Leszek Niedoba, Maria Niekrasz, Bruno Piasecki, Kazimierz Pflaum, Bronisław Piotrowski, Karol Rajchert, Paweł Rogoż, Edward Rozenholc, Władysław Rzucidło, Mieczysława Sadłowska, Zygmunt Sadowski, Jerzy Salski, Wiesław Strzałkowski, Konrad Starzec, Tadeusz Ślebarski, Zdzisław Śliwowski, Krystyna Szmanda, Stanisław Szczepański, L. Szraibman, Aniela Szymańska, Bogna Szymańska, Fryderyk Tabaczyński, Stanisław Ter-Gazarian, Jan Timkowski, Kazimierz Waligóra, Konstanty Wojnarowski, Alfred Zajac, Nachim Zommer, J. W. Zupnik, Janusz Zurakowski. Dopisano do listy ręcznie nazwiska: Jerzy Dunin-Borkowski, Maria Ostrowska, H. M. Gutman, H. Sulińska – osoba ta została wcześniej skreślona z listy⁶⁸.

Jak wynika z relacji Tadeusza Sulimirskiego, kierownika Działu Oświaty *ITC*, po cofnięciu uznania rządowi polskiemu w Londynie nadal udzielano wspar-

⁶⁷ Tamże, *Budżet na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1945 r.*

⁶⁸ Tamże, sygn. A. 19. II/69, *Fundusz Kultury Narodowej. Lista studentów z adresami – styczeń 1945 r.*, Londyn, 19 grudnia 1944 r.

cia finansowego w postaci stypendiów przynajmniej części polskim studentom, naukowcom i twórcom. *W chwili przejęcia agend FKN przez Dział Oświaty ITC w lipcu 1945 r. na listach wypłat FKN znajdowało się 89 osób w Wielkiej Brytanii, w tym 37 pracowników naukowych, 35 artystów, plastyków muzyków itp. i 17 pisarzy, zaś poza Wielką Brytanią 105 osób, łącznie zatem 194 osoby. Do tej liczby dodać należy grupę liczącą 50 osób, którą tworzyli „doktoranci”. Byli to młodzi pracownicy naukowcy, którzy prowadzili przeważnie badania naukowe w różnych brytyjskich instytucjach i wyższych uczelniach, a równocześnie przygotowywali się do egzaminów celem uzyskania wyższych stopni naukowych. Władze brytyjskie wstrzymały wprawdzie pomoc stypendystom z terenów poza Wielką Brytanią, na tutejszym jednak terenie utrzymano ją (139 stypendystów łącznie z „doktorantami”) do końca kwietnia 1946 r.⁶⁹*

Z przytoczonych fragmentarycznych informacji wynika, że pomoc stypendialna w ramach FKN dla najzdolniejszych, młodych Polaków, chociaż w skromnym zakresie, odbiegającym od założeń budżetowych rządu polskiego, istniała. W drugiej połowie 1946 r. i w następnych latach zwiększyła się natomiast liczba stypendiów dla studentów Rady Akademickiej Szkół Technicznych „RAST”, określanej jako polska politechnika w Wielkiej Brytanii. Zjawisko to wynikało z faktu, że na Wyspy Brytyjskie masowo napływały jednostki Polskich Sił Zbrojnych. Wielu żołnierzy podejmowało studia wyższe, zwłaszcza techniczne. ITC zgodził się wypłacać im 300 nowych stypendiów⁷⁰. Decyzja ta wynikała z podstawowych założeń ITC, którego zadaniem było, m.in., umożliwienie Polakom dostosowania się do nowej sytuacji w warunkach emigracji.

Zwraca uwagę fakt, że w podawanych statystykach brak jest jakichkolwiek informacji o wsparciu finansowym udzielanym Polakom zdobywającym wiedzę na zachodnioeuropejskich i amerykańskich uczelniach bliskowschodnich. Liczba studiujących na nich Polaków kształtowała się w końcu wojny na poziomie kilkuset osób i nie zmieniła się co najmniej do 1947 r. Kwestia ta wymaga odrębnych badań⁷¹.

Z pierwszych założeń dotyczących zakresu czynności FKN w najmniejszym stopniu zrealizowane zostały prace związane rekonstrukcją szkolnictwa wyższego w powojennej Polsce. Wprawdzie w dniu 14 kwietnia 1942 r. została zwołana

⁶⁹ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 52. Lista „doktorantów” opublikowana jest na s. 56 przywoływanego artykułu.

⁷⁰ T. Sulimirski, *Rada Akademickich Szkół Technicznych*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1955, z. 1, s. 16; por. T. Grodyński, *Statystyka studentów polskich na uczelniach wyższych polskich i obcych 1940–1960*, „Nauka Polska na Obczyźnie 1939–1960”, 1961, z. 3, s. 23–24; por. S. W. J. Szydłowski, *Studia wyższe Polaków w Wielkiej Brytanii. Stypendia Komitetu Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii i brytyjskiego Ministerstwa Oświaty 1947–1961*, „Nauka Polska na Obczyźnie 1939–1960”, 1961, z. 3, s. 37–43.

⁷¹ Część z tych informacji można odnaleźć na łamach londyńskiego „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza” oraz innych polskich czasopism wydawanych w Wielkiej Brytanii, a także w: J. Chwastyk-Kowalczyk, *Obraz edukacji Polaków na obczyźnie na łamach czasopism emigracyjnych*, Kielce, Wydawnictwo UJK, 2014, s. 27, 88–90, 108–111.

– utworzona do realizacji tego zadania – komisja w składzie: Stefan Glaser, Jan Hulewicz, Włodzimierz Koskowski, Marian Książkiewicz (sekretarz Komisji), Stanisław Płużański, Maria Skalińska, Zaborowski i Ferdynand Zweig, ale nie przejawiała ona większej aktywności i brak jest jakichkolwiek rezultatów jej pracy⁷².

W grudniu 1943 r. Jan Hulewicz wysunął propozycję powołania – w ramach Komisji Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego Ministerstwa WRiOP – Podkomisji dla Szkół Akademickich, składającej się z przedstawicieli nauk medycznych, prawniczych, humanistycznych, przyrodniczych, technicznych, rolnych i sztuk pięknych. Należeli do niej: Tadeusz Brzeski, Stefan Glaser, Władysław Folkierski, Jastrzębowski, Antoni Jurasz, Włodzimierz Koskowski, Stanisław Płużański, Połowski, Maria Skalińska, Bohdan Winiarski i Ferdynand Zweig. Podkomisja miała do zrealizowania dwa podstawowe cele: określenie liczby szkół akademickich po odzyskaniu niepodległości i wyrażenie sugestii na temat skróconego programu studiów, przewidzianych na okres przejściowy po wojnie⁷³. Z proponowanego zadania nie udało jej się wywiązać.

Problem rozwoju polskiego szkolnictwa wyższego w niepodległej Polsce szerzej poruszył dopiero minister ks. Zygmunt Kaczyński w swoim wystąpieniu na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 17 lutego 1944 r. Sformułowane przez niego na ten temat tezy wzbudziły jednak sprzeciw części polskiego środowiska naukowego na uchodźstwie, zwłaszcza technicznego⁷⁴.

Działalność FKN mogła się szybko rozwijać, ponieważ ta niezwykle pożyteczna instytucja utrzymywana była w ramach rządowego budżetu. Zestawienie proponowanych wydatków z kilku lat obrazuje skalę, różnorodność i zasięg tej działalności. W pierwszym, oficjalnie opublikowanym budżecie na 1941 r. nie wyodrębniono oddzielnych wydatków na pracę FKN⁷⁵. Jako samodzielna pozycja zamieszczone one zostały dopiero w budżecie na 1942 r. Na działalność FKN planowano przeznaczyć wówczas £14 000⁷⁶. Jednak pojawienie się na Środkowym i Bliskim Wschodzie w drugiej połowie tego roku Polaków ewakuowanych ze Związku Radzieckiego spowodowało gwałtowny wzrost zapotrzebowania najpierw na zasiłki indywidualne dla ludzi nauki, pisarzy i artystów, a następnie na finansowanie różnych form działalności naukowej oraz kulturalno-oświatowej. Z tego też względu środki finansowe FKN powiększono w 1942 r. jeszcze

⁷² AAN, MWRiOP, sygn. A. 19. II/36, Zawiadomienie wysłane do członków komisji przez M. Książkiewicza w dniu 10 kwietnia 1942 r.

⁷³ IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/31, *Podkomisja dla Szkół Akademickich*.

⁷⁴ Tamże, sygn. A. 19. II/3, *Uwagi Stowarzyszenia Techników [Polskich w Wielkiej Brytanii] do Wytucznych Polityki Kulturalno-Oświatowej Ministerstwa WRiOP według expose Ministra WRiOP, wygłoszonego przez Ks. Pralata Zygmunta Kaczyńskiego na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 16 lutego 1944 r.*

⁷⁵ *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 21 maja 1941 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1941 r.*, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: DzURP) 1941, nr 3, poz. 6, *Budżet na rok 1941*.

⁷⁶ *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 stycznia 1942 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1942 r.*, DzURP 1942, nr 1, poz. 2, *Budżet na rok 1942*.

o £8300⁷⁷. Kolejny, 1943 rok przyniósł dalszy, radykalny wzrost w budżecie rządowym kwoty przeznaczonej dla FKN. Na zasiłki i inne formy wsparcia planowano £70 900, z tego na pomoc dla artystów, uczonych, literatów i ich rodzin – £53 800, dla studentów w Anglii – £13 180, lektoraty języka polskiego na uniwersytetach obcych – £3000, organizację szkół wyższych i życia naukowego w Polsce – £1000⁷⁸. Również i w tym roku wyasygnowano dodatkowo na potrzeby FKN pokaźną sumę pieniędzy. Przydzielono ją w ramach subwencjonowania prac Komisji Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego Ministerstwa WRiOP. Przyznana kwota wynosiła £27 700, w tym na zasiłki dla artystów, uczonych, literatów i ich rodzin – £17 900, pomoc dla studentów w Anglii – £4390, pracę lektoratów języka polskiego na uniwersytetach obcych – £1000, szkoły wyższe i życie naukowe w Polsce – £4410⁷⁹.

W budżetach na 1944 r. i 1945 r. nie wyodrębniono oddzielnej pozycji pod nazwą FKN, niektóre jednak tytuły wydatków charakterystycznych dla tej instytucji – np. lektoraty języka polskiego na uniwersytetach czy też stypendia dla studentów (o czym wcześniej pisano) – umieszczono w jednej z wersji budżetu, w części dotyczącej Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Niepełną, ale odzwierciedlającą pewne tendencje informację na temat budżetu FKN i jego działalności w latach 1944 i 1945 podaje Tadeusz Sulimirski – szczególnie w tabeli nr 2.

Tabela nr 2

Budżet Funduszu Kultury Narodowej w latach 1944–1945 w walucie brytyjskiej (£) według T. Sulimirskiego

Rodzaj zasiłku	Przeznaczenie/miejsce	Lata		Uwagi
		1944	1945	
Zasiłki dla uczonych		1944	1945	–
	Wielka Brytania	15 000	1 500	Zasiłki stałe
	Wielka Brytania	4 800	4 400	Zasiłki jednorazowe
	Stany Zjednoczone	6 000	10 850	–
	Ameryka Południowa	500	500	–
	Szwecja	300	300	–
	Szwajcaria	1 600	1 600	–

⁷⁷ *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 31 grudnia 1942 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 stycznia 1942 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1942 r.*, DzURP 1942, nr 11, poz. 23, *Zestawienie kredytów dodatkowych do budżetu na rok 1942*.

⁷⁸ *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 kwietnia 1943 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1943 r.*, DzURP 1943, nr 4, poz. 10, *Budżet na rok 1943*. Według innego źródła budżet FKN w 1943 r. wynosił tylko £23 740, z tego na zasiłki dla polskich uczonych na zachodzie Europy i na kontynencie amerykańskim przeznaczono £17 900, na wsparcie dla organizacji społecznych i naukowych – £2920, a na Polski Instytut Naukowy w Stanach Zjednoczonych (łącznie z oddziałem kanadyjskim) i Bibliotekę Polską w Rzymie – £2920, por. T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 54–55.

⁷⁹ *Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1943 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 kwietnia 1943 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1943 r.*, DzURP 1943, nr 11, poz. 30, *Zestawienie kredytów dodatkowych*. W dokumencie tym nazwę Komisji Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego zapisano błędnie, nazywając ją Komisją Odbudowy Szkolnictwa Średniego i Powszechnego po Wojnie w Polsce.

	Hiszpania, Portugalia	300	300	–
	Bliski Wschód	2 870	3 500	–
	Francja, Belgia, Holandia, Luksemburg	–	17 000	Wraz z Biblioteką Polską w Paryżu
	Inne kraje	30 000	10 000	W tym w kraju
Subwencje na wydawnictwa FKN	–	–	5 500	–
Zasiłki organizacyjne	Wielka Brytania	1 200	1 600	–
	Komitet Muzyków w Stanach Zjednoczonych	–	2 160	–
	Polskie Biuro Badań Politycznych	540	540	Polish Research Centre
	Teatr Objazdowy w Nowym Jorku	–	2 850	–
Konserwacja zabytków	Muzeum w Rapperswille	1 000	1 000	–
	Zbiory wawelskie	1 100	1 100	–
Zakup dzieł sztuki, gromadzenie książek	Gromadzenie książek i czasopism naukowych dla bibliotek w Polsce	–	3 220	–
	Sporządzanie negatywów książek w muzeach brytyjskich	–	300	–
	Prenumerata periodyków	6 500	1 500	–
	Zakup dzieł sztuki o charakterze muzealnym	1 000	1 000	–
	Zakup dzieł sztuki artystów polskich na emigracji	300	300	–
	Inne pozycje	1 300	2 400	–
Inne pozycje budżetowe	Polski Instytut Naukowy w Stanach Zjednoczonych	7 500	7 500	Łącznie z oddziałem kanadyjskim
	Biblioteka Polska w Rzymie	–	600	–
Razem		90 840	99 920	

Źródło: T. Sulimirski, *Fundusz Kultury Narodowej 1939–1946*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1960, z. 3. s. 54–55.

Z tabeli wynika, że budżet FKN na lata 1944 i 1945 był nieco wyższy niż oficjalnie zapisany w dekretach z 1943 r. i obejmował szeroką tematykę działalności, wykraczającą znacznie poza zakres ustalony w pierwszych latach istnienia tej instytucji. Zwraca uwagę fakt, że najwięcej środków finansowych przeznaczano na zasiłki dla uczonych, literatów i artystów. W 1944 r. na ten cel przeznaczono £63 370 (z tego blisko połowę na zasiłki dla intelektualistów w kraju), a w 1945 r. – £65 450. Drugą pozycję wydatków FKN, ale na znacznie mniejszą skalę, stanowiły zasiłki dla stowarzyszeń naukowych i artystycznych. Wynosiły one w 1944 r. £8870, a w 1945 r. – £10 150. Trzeba też zaznaczyć, że budżet na 1945 r. nigdy nie wszedł w życie, a podane w tabeli liczby obrazują tendencję, jaka miała panować w wydatkach FKN. W pierwszym półroczu tego roku, a ściślej do czasu cofnięcia uznania uchodźczemu rządowi RP przez Wielką Brytanię i inne państwa zachodnie, obowiązywał preliminarz wydatków na każdy miesiąc oddzielnie, oparty na budżecie z 1944 r.⁸⁰

⁸⁰ T. Sulimirski, *Fundusz...*, s. 55.

Po wspomnianym cofnięciu uznania działalność FKN uległa widocznemu ograniczeniu, chociaż niektóre zasiłki i świadczenia były wypłacane jeszcze przez nieomal dwa lata. W lipcu 1945 r. J. Hulewicz przestał kierować FKN i wrócił do Polski. Jego następcą został na krótko Marian Książkiewicz⁸¹, ale również i on wkrótce powrócił do kraju. Obydwaj docenci na stałe związali swoją przyszłość z Uniwersytetem Jagiellońskim w Krakowie.

Ostatnie zasiłki i subwencje FKN wypłacano do końca marca 1947 r. Można je było realizować dzięki skutecznym zabiegom Tadeusza Sulimirskiego – kierownika Działu Oświaty *The Interim Treasury Committee for Polish Questions*. Beneficjentami były następujące organizacje: Zrzeszenie Studentów Polskich w Wielkiej Brytanii, Zrzeszenie Studentów Polaków w Cambridge, Związek Harcerstwa Polskiego w Wielkiej Brytanii, Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskiego w Wielkiej Brytanii, Polska Misja Katolicka, Bractwo Obywateli Polskich Wyznania Prawosławnego, Zrzeszenie Ewangelików Polskich w Wielkiej Brytanii, Zrzeszenie Protestantów Polskich w Wielkiej Brytanii, szkoła malarska Henryka Gotliba⁸².

Reasumując, należy stwierdzić, że Fundusz Kultury Narodowej spełnił ważną rolę, wspomagając materialnie ludzi nauki, kultury i sztuki zarówno w kraju, jak i tych, których wojna rozproszyła po całym świecie. Przysyłane do kraju paczki żywnościowe i odzieżowe miały znaczenie nie tylko praktyczne, ale także moralne, podtrzymywały bowiem na duchu intelektualistów pozbawionych w mroczną noc okupacji perspektyw rozwoju i doskonalenia warsztatów naukowych czy też artystycznych, wskazywały, że nie zapomniano o nich, nie pozostawiono samym sobie. Z kolei dla twórców, którzy znaleźli się na obczyźnie, zwłaszcza dla tych ewakuowanych ze Związku Radzieckiego, otrzymywane zasiłki pozwalały przetrwać w trudnej sytuacji, powrócić do zdrowia i łatwiej zaadaptować się do nowej rzeczywistości. Dotacje przyznawane instytucjom i stowarzyszeniom sprzyjały podtrzymywaniu, czasem w skromnych rozmiarach, polskiej nauki, kultury i działalności wydawniczej. FKN spełniał ważne zadanie w utrzymywaniu polskości na obczyźnie i zapobiegał wynarodowieniu młodego pokolenia Polaków. Troszczył się o upowszechnianie kultury i języka polskiego wśród innych narodów i społeczności, dbał o zachowanie naszego dziedzictwa kulturalnego na obczyźnie. Podejmował wiele starań na rzecz gromadzenia księgozbioru dla bibliotek w niepodległej ojczyźnie. Wszystkie te działania, realizowane w trudnych warunkach toczącej się wojny i okupacji kraju, mają szczególny wymiar patriotyczny oraz moralny. Stanowią wyraz solidarnej postawy Polaków na obczyźnie, a przede wszystkim ludzi, którzy organizowali akcję pomocową dla rodaków w kraju i na uchodźstwie. W tym kontekście na szczególne uznanie zasługuje skuteczność działań kierownika FKN Jana Hulewicza, który niesłychaną energią

⁸¹ Tamże, s. 50.

⁸² Tamże, s. 58.

i preżnością sprawił, że instytucja ta odegrała ogromną rolę w życiu przedstawicieli polskich elit intelektualnych. Naszkicowany w niniejszym artykule zarys dokonania FKN ukazuje, jak wielopłaszczyznowa była jego praca. Wskazuje również, że zakres i efekty działalności tej wspaniałej i stosunkowo mało znanej instytucji, ważnej dla dziejów polskiej nauki i kultury, powinny stanowić przedmiot szczegółowych badań i analiz, zwieńczonych opracowaniem obszernej, wielowątkowej monografii.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Archiwum Akt Nowych w Warszawie:

Zespół: Zbiór akt polskich władz emigracyjnych w Londynie, sygn. 4.

Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im gen. Sikorskiego w Londynie:

Zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Londynie, sygn. A. 19. II/28; A. 19. II/31; A. 19. II/33; A. 19. II/34; A. 19. II/35; A. 19. II/36; A. 19. II/37; A. 19. II/45; A. 19. II/69; A. 19. II/73; A. 19. II/98; A. 19. II/123.

Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie:

Zespół: Wydział Organizacyjny, sygn. 198.

Archiwum Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskiego za Granicą w Londynie.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Zbiory specjalne, sygn. 10292.

Źródła i opracowania drukowane:

Chmielewski W., *Edukacja nauczycieli szkół powszechnych po II wojnie światowej*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2007.

Chmielewski W., *Polska administracja szkolna w latach 1944–1950*, Piotrków Trybunalski, UJK w Kielcach, Filia w Piotrkowie Trybunalskim, 2013.

Chmielewski W., *Przygotowanie kadr oświatowych na uchodźstwie w latach 1941–1948*, „Monografie z Dziejów Oświaty” 2013, t. XLIII.

Chmielewski W., *Statuty Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii*, w: *Myśl i praktyka pedagogiczna*, red. W. Chmielewski, S. Starzyńska, Piotrków Trybunalski, UHP J. Kochanowskiego w Kielcach, Filia w Piotrkowie Trybunalskim, 2008.

Chwastyk-Kowalczyk J., *Obraz edukacji Polaków na obczyźnie na łamach czasopism emigracyjnych*, Kielce, Wydawnictwo UJK, 2014.

Danilewicz M., *Biblioteka Polska w Londynie*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1955, z. 1.

Danilewicz-Zielińska M., *O Janie Hulewiczu*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rocznik 1980–81. I Drugiej Serii Ogólnego Zbioru”, Londyn 1982.

Danilewicz-Zielińska M., *Szkice o literaturze emigracyjnej*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 21 maja 1941 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1941 r., DzURP 1941, nr 3, poz. 6, *Budżet na rok 1941*.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 stycznia 1942 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1942 r., DzURP 1942, nr 1, poz. 2, *Budżet na rok 1942*.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 31 grudnia 1942 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 stycznia 1942 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1942 r., DzURP 1942, nr 11, poz. 23, *Zestawienie kredytów dodatkowych do budżetu na rok 1942*.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 kwietnia 1943 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1943 r., DzURP 1943, nr 4, poz. 10, *Budżet na rok 1943*.

Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1943 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 kwietnia 1943 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1943 r., DzURP 1943, nr 11, poz. 30, *Zestawienie kredytów dodatkowych*.

Dutkova R., *Jan Hulewicz, uczoney i pedagog*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1982, nr 3–4.

Grodyński T., *Statystyka studentów polskich na uczelniach wyższych polskich i obcych 1940–1960*, „Nauka Polska na Obczyźnie 1939–1960”, 1961, z. 3.

Hulewicz J., *Działalność Funduszu Kultury Narodowej w dziedzinie pomocy dla kraju (1940–1945)*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, Seria A, 1968, z. 12.

Hulewicz J., *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939–1945 oraz za rok akademicki 1945. Kraków 1946, str. 122. Redaktor Henryk Barycz*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 1.

Hułas M., *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939–lipiec 1943*, Warszawa, Instytut Historii PAN, 1996.

Portalski S., *Zarys historii Stowarzyszenia Techników Polskich w Wielkiej Brytanii (Przyczynek do historii emigracji)*, Londyn, Stowarzyszenie Techników Polskich w Wielkiej Brytanii, 1995.

Sulimirski T., *Fundusz Kultury Narodowej*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1961, z. 3.

Sulimirski T., *Rada Akademickich Szkół Technicznych*, „Nauka Polska na Obczyźnie” 1955, z. 1.

Szydłowski, S. W. J., *Studia wyższe Polaków w Wielkiej Brytanii. Stypendia Komitetu Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii i brytyjskiego Ministerstwa Oświaty 1947–1961*, „Nauka Polska na Obczyźnie 1939–1960”, 1961, z. 3.

Vetulani A., *Poza płomieniami wojny. Internowani w Szwajcarii 1940–1945*, Warszawa, Wydawnictwo MON, 1976.

The activity of the National Culture Fund (Fundusz Kultury Narodowej) in exile between 1939 and 1947

Summary

The National Culture Fund (NCF) operated in exile in the period between 1939 and 1947. It fulfilled a significant role in financially supporting scientists and all the people who dealt with culture and art both within the country and abroad. One of the forms of this support was sending food and clothing parcels to scholars and writers in the occupied homeland as well as providing Polish intellectuals in Great Britain, the Middle East (evacuated from the Soviet Union) and the USA with financial benefits. The NCF played an important role in preserving the Polish culture in exile. It also prevented the young generation of Poles from losing their sense of national identity and enabled them to study at universities. Moreover, the NCF provided financial help to several Polish departments at British universities, subsidized scientific and social societies and endorsed publishing activities. It focused on promoting the Polish language and culture among representatives of other nationalities and communities. It spared no effort to collect books for libraries in the independent homeland. The Fund constituted an important link preserving the Polish science and culture in exile.

Keywords: benefits, care, scientists, writers, artists.